Date:

(1556 ते 1605) प्रशासन व्यवस्थेचे वैशिष्ट्ये ([illegible])

प्रश्न: सम्राट अकबराच्या साम्राज्यविस्तार धोरणावर प्रकाश टाका.
प्रश्न: सम्राट अकबर काळातील केंद्रीय प्रशासन, प्रांतीय प्रशासन स्पष्ट करा.
प्रश्न:- सम्राट अकबरच्या मनसबदारी पद्धतीचे गुण-दोष लिहा -
प्रश्न- सम्राट अकबराचे वायव्य सरहद्द धोरण स्पष्ट करा -

(जलालुद्दीन महंमद अकबर)

* सम्राट अकबर: जन्म - 15 ऑक्टो. 1542 रोजी (बनारस) अमरकोट
येथे राणा वीरसाल यांच्या निवासस्थानी - हमीदा बानू या"
मातेच्या पोटी झाला. पुढील पालन पोषण अकबराच्या अहिल्य खानदादा
बेगम - व त्याकाळातील, जिजि अनगा - व महाम या दाईनी दायांनी
केले. अकबर चरित्रकार - अबुल- फझल - म्हणतो "लहान पणीच
अकबराचे मन अभ्यासापासून विमुख झाले - म्हणजे अभ्यासा-
पासून विचलीत होते. अकबरास - घोड्यावर बसणे, प्राण्यांची
शिकार करणे आवडत [illegible]
अकबर केवळ 9-10 वर्षाचा असताना - त्याला
1551 सांभाळ गझनीचे सुभेदार म्हणून नियुक्त करण्यात आले. गझनी
सेजारी असणारा हिंदाल जहागीरी मृत्युमुळे अकबरास बहाल
करण्यात आला - अकबरास राज्यव्यवस्थेचे मंत्र- तंत्र शिकविण्यासाठी
ख्वास मखास नेमले होते. 1554 मध्ये
हुमायूनने हिंदुस्थानवर आक्रमण करून पंजाब प्रांत हस्तगत
केला. त्यावेळी अकबर दाखल सोबत होता - 1555 मध्ये
हुमायूनने दिल्लीत प्रवेश करून अकबरास हिसारची
जहागीरी बहाल केली. (व) पंजाबचा राज्यपाल म्हणून
नियुक्त केली. 27 जाने. 1556 रोजी हुमायून मृत्यू झाला तेव्हा -
अकबर 14 वर्षाचा होता -

* राज्याभिषेक :- 14 फेब्रु - 1556 रोजी पंजाब मधील
गुरुदासपूर जिल्ह्यातील - कलानौर येथे पार पडला -
अकबराने 17 फेब्रु- दिल्ली सिंहासनावर विराजमान झाला -
अकबर अल्पवयाने असल्याने कारभार - बैरमखानास - संरक्षक
नेमले.

Scanned with OKEN Scanner

* अकबर समोरील समस्या: हिंदुस्थानची स्थिती:

1. उत्तर पंजाबातील सिकंदर सूर दिल्लीचे गादीसाठी मोगलांशी लढत होता.
2. सर्व उत्तरभारतात व दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली होती.
3. दुष्काळी परिस्थिती ओढवल्यामुळे साथीच्या आजाराने हजारो लोक मृत्यू पडले.
4. काबूल-गझनी येथे सावत्र भाऊ महमंद हकीम मिर्झा याची सत्ता होती.
5. वरील अधिकारी राज्यसत्तेला जुमानीत नव्हते.
6. माळवा सरदारांची बंडे व सैन्यातील बेबनाव यामुळे माळव्यावर हक्क राहिला नाही.
7. दिल्ली गादी वर हक्क सांगणारे सूर घराण्यातील सिकंदर, अदाली - इब्राहिम. तीन प्रतिस्पर्धी ~~होते~~ निर्माण झाले होते.
8. बाबर - बहादूरशहा यांच्या कडून पराभूत झालेल्या राजपूतांने [illegible]
9. दक्षिणेत खानदेश - वऱ्हाड - बिदर - अहमदनगर - गोवळकोंडा ही मुसलमीन राज्य व विजयनगर हिंदू राज्य स्वतंत्र होती.
10. भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर - गोवा - दीव - दमण - येथे पोर्तुगीज सत्ता होती.
11. महमंदशहा आदिल सूर 1554-1557 याची सत्ता - आग्रा ते माळवा पर्यंत होती.
12. हेमू नावाच्या पंतप्रधान म्हणून बिहार प्रांत चुनार येथे राजधानी दिल्ली होता.
13. हेमूने एकूण २२ लढाया लढला होता व त्या लढाया जिंकल्या होत्या.
14. हेमूकडे लष्करी सामर्थ्य वाढवले होते. 50-000 घोडेस्वार 1500 हत्ती 50 मोठ्या, 500 लहान तोफा होत्या. अकबराकडे फक्त 20-000 सैनिक होते.

Scanned with OKEN Scanner

आदिल सूरचा पंतप्रधान होता -

(1) हेमू स्वतः हा हत्तीवर आला - 50 हजार घोडेस्वार 1500 हत्ती, 50 तोफा सोबत व 500 हलक्या तोफा होत्या -

(2) अकबराकडे - फक्त - 20 हजार सैन्य होते, सैन्याचे नेतृत्व बैरामखान करत होते. अलीकुलीखान, अब्दुलखान व उजबेग इत्यादी बलाढ्या कसलेले ~~सैन्य~~ सेनापती नेतृत्व करत होते.

(3) या युद्धामध्ये अकबराच्या पराभव होण्याचे चिन्ह होते. परंतु अचानकच युद्धाच्या चालूअसतानाच - हेमूच्या डोळ्यावर बाण लागला व तो बेशुद्ध पडला - त्याचा परिणाम हेमूचे लष्कर भारतबाहेर सैरवैरा - पळायला लागले, मोगल सैन्याने हेमू सैन्याचा पाठलाग करून - त्याचा [illegible] घेऊन आला -

(बाण लागल्यामुळे, बेशुद्ध, हत्तीवरुन)

* अली कुलीने हेमूचा पाठलाग करून हेमूस - अकबराच्या स्वाधीन केले - अकबराने हेमूस फक्त - तलवारीने ~~स्पर्श केला~~ स्पर्श केला - व बैरामखानाने - त्याला ठार मारले -

* " अकबरानेच हेमूचे डोके उडवले. व (गाझी) पदवी धारण केली

* अकबर साम्राज्य विस्तार :

① उत्तरभारतातील स्वाऱ्या - ② राजस्थानातील स्वाऱ्या -

③ वायव्य सीमा धोरण : ④ दक्षिण भारतातील स्वाऱ्या -

* उत्तर भारत स्वाऱ्या :

* ① माळवा विजय 1561 - . येथील शासक (बाज बहादूर) हा संगीत व इश्कात बुडाला. • 1569 मध्ये अकबराने अर्धवट मोहीम सोडून द्यावी लागली • (आधमखान) अकबराने माळवा मोहिमेवर पाठवले. (पीर महमंद खान) माळव्याच्या राज्यपाल नेमले.

* ② गुजरात स्वारी : 1562 - • मुख्य व्यापार व धार्मिक दृष्टीकोनातून गुजरात हा प्रांत महत्त्व पूर्ण होता - गुजरात किनाऱ्यावर व्यापारी बंदरे होती. • मक्कामदीना - व पश्चिमेकडील देशांशी व्यापारासाठी हे राज्य महत्त्वपूर्ण होते • येथे सत्ता (मुजफ्फरशहाची) होती. पण त्याच्या अकार्यक्षमतेमुळे सरदार बंडखोर होते - (गर बाजी)

• इतमाद खान हा गुजरात सरदार 12,000 घोडदळ घेऊन निघाला - व त्याने मुजफ्फरशहा पळून जात असताना पकडून व गुजरात पूर्ण पणे - अकबराच्या ताब्यात आला -

• गुजरात राज्यपाल म्हणून - मिर्झा - अजीज कोका यांची नियुक्ती केली.

• पुढे राजा - तोडरमल गुजरात दिवाण नेमले -

* ③ बंगाल बिहारवर वर्चस्व :- बंगाल - बिहार - ओरिसाचा सुलतान सुलेमान करणी हा 1572 मध्ये मृत्यू पावला -

• त्याचा मुलगा दाऊदखान सत्तेवर आला - तो घमंडी व अविचारी होता - त्याला अकबराने बंगाल मधून हाकलून दिले व त्या ठिकाणी बंगाल (मुनिमखान यास सुभेदारी) देण्यात आली.

• 1556 मध्ये तिकारोई येथे दाऊदखान ठार झाला - व सर्व बंगाल, बिहार - ओरिसा - मोगल सम्राटांच्या वर्चस्वाखाली आले - 1590 ओरिसावर वर्चस्व (कुतलुखान) अधिपत्याखाली -

* ④ होते, त्याच्या मृत्यू-नंतर मुलगा निसारखान याचा मानसिंगाने पराभव केला - व मोगल सत्ता प्रस्थापित झाली -

अकबराचे प्रांतिक प्रशासन:-

(अ) १ प्रांतप्रमुख / सुभेदार :- शांतता व सुव्यवस्था कायम ठेवणे.

- चोर, दरोडेखोर यांच्या पासून संरक्षण करणे - न्यायदानाचे काम.
- प्रांतातील पुलेसाठी - रस्ते, कालवे, धर्मशाळा - दवाखाने, इ. देखभाल
- धार्मिक स्थळांचे संरक्षण करणे. • शेतसारा वसूली साठी महसूल अधिकाऱ्यास मदत करणे. • मांडलिक राजाकडून खंडणी गोळा करून सम्राटाकडे पाठवणे.
- लष्कराची व्यवस्था करणे, सैन्यास पगार देणे. इ.

(ब) प्रांतीय दीवाण (वजीर)

- प्रांतातील शेतसारा व अन्य कर वसूल करणे.
- साधू संतांना दिलेल्या जमिनींचा हिशोब ठेवणे.
- शेती उत्पन्नाच्या वृद्धीसाठी मदत व कर्ज देणे.
- दुष्काळ, महापूर, इ. प्रसंगी शेतकऱ्यांना कर्ज देणे.
- प्रांतीय परिस्थिती अहवाल वजीरकडे पाठवणे.

(क) प्रांतीय सद्र - किंवा काझी:-

- विविध धर्मामध्ये समन्वय साधणे
- नितीनियमांचे पालन करणे.
- विविध धर्मांच्या मंदिरांना - तीर्थक्षेत्रांना मदत करणे.
- धार्मिक तंटे, न्यायदाना द्वारे सोडवणे.
- जिल्हा व परगण्यातील काझींच्या कारभारावर देखरेख ठेवणे.

(ड) प्रांतीय बक्षी: नवीन (कोषाध्यक्ष)

- सुभेदार सैन्यभरती करणे
- प्रांतीय सैन्याची संघटना - शिस्त - व कार्यक्षमता याकडे लक्ष देणे.
- चौकीदार व गुप्तहेर यांच्या नेमणूका करणे.
- प्रांतीय बातम्या पाठवण्यासाठी (केंद्राकडे) घोडेस्वार नेमणूक करणे.

(इ) कोतवाल - म्हणजे पोलिसप्रमुख:-

मोगल प्रशासन शहरांमध्ये प्रमुख होते, त्यापैकी बंदरे यांचा कारभार पाहण्यासाठी आधुनिक पोलिस आयुक्तांप्रमाणे केंद्रसरकारकडून कोतवालाची नेमणूक केली जाई.

Scanned with OKEN Scanner

(पुढील कार्ये केली जात)

1 प्रांतात / राज्यात - शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी शहराचे विभाग करून तेथे चौकीदार ठेवणे. रात्रीची गस्त घालणे - पहारेकरी ठेवणे.

2 राज्यातील बाजार पेठेचे संरक्षण ठेवणे -

3 हस्तउद्योग व वस्तूंच्या किंमती निश्चित करणे -

4 राज्यातील मादक पदार्थांच्या व्यापार - वेश्याव्यवसाय जुगार आदि धंदे यावर नियंत्रण ठेवणे.

*(३) जिल्हा प्रशासन :-

(अ) फौजदार किंवा जिल्हा प्रमुख :- हा जिल्हा प्रमुख अधिकारी होता - त्याची निवड केंद्राकडून होत असे.

1 जिल्ह्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवणे - प्रजेचे व मालमत्तेचे संरक्षण करणे.

2 शेतसारा व कर वसूल करण्याच्या अधिकाऱ्यास मदत करणे.

3 तालुक्यातील अधिकाऱ्यावर नियंत्रण ठेवणे.

(ब) जिल्हा दिवाण :- (महसूल अधिकारी)

1 जमीन, महसूल गोळा करणे - व प्रांतीय दिवाणाकडे पाठवणे.

2 संकटसमयी शेतकऱ्यास कर्ज माफी व कर्ज देणे -

3 जिल्हा खजिनदाराच्या कार्यालयावर देखरेख करणे -

(क) जिल्हा हिशोब प्रमुख :-

1 निरनिराळ्या परगण्यातील हिशोब पत्रके तयार करणे -

2 प्रत्येक पटवारी व मुकद्दम (पाटील) यांच्याकडून येणारी कागदपत्रे तपासणे व छाननी करणे.

3 जिल्हा कोषागारात जमलेल्या कराचा किंवा उत्पन्नाचा हिशोब ठेवणे.

(ड) जिल्हा खजिनदार :-

हा जिल्हा प्रशासनातील महत्त्वाचा अधिकारी होता. त्यास जिल्ह्यातून शेतसारा व इतर उत्पन्नाची रक्कम, त्यासंबंधीची कागदपत्रे स्वीकारणे व त्यासंबंधीचा तपशील जिल्हा प्रमुखास देणे, ही कामे त्यास करावी लागत.

Scanned with OKEN Scanner

* (4) परगणा किंवा तालुका प्रशासन :-

(अ) शिकदार - तहसिलदार :-

- परगण्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवणे.
- परगण्यातील न्यायव्यवस्थेचे काम पाहणे व गुन्हेगारांना शिक्षा करणे.

(ब) आमिल :- हा शेतसारा व अन्य उत्पन्न गोळा करणारा अधिकारी होता.

- शेतसारा निश्चित करणे व वसूल करणे.
- जिल्हाविभागातील अमलगुजार या अधिकाऱ्यास सहाय्यता करणे.

(क) फोतदार - (खजिनदार)

- शेतसारा व अन्य उत्पन्नाची कागद पत्रे सांभाळणे.
- परगण्यातील खजिना सांभाळणे

(ड) कानुनगो (पटवारी) हा तालुक्यातील पटवाऱ्यांचा प्रमुख अधिकारी होता. प्रत्येक तालुक्यात एक पटवारी असे. • जमिन, पीक, महसूल इ. संबंधी माहिती होती. प्रत्येक तालुक्यास ३ कानूनगो होते.

*(5) ग्रामप्रशासन: खेडे किंवा ग्राम -

* लष्करी यंत्रणा :-

*① मांडलिक राजांचे ~~[illegible]~~ लष्कर :

- अकबराचे मांडलिकत्व ज्यांनी स्वीकारले होते. ते लष्कर अकबर आपल्या सोईप्रमाणे बोलावत असे.

*② मनसबदारांचे लष्कर :-

③ दाखिली सेना :- अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्याचे काम ही सेना करीत.

④ अहदी सेना :- या सेनामध्ये उच्चकुलीन लोक असत - यांना घोडेस्वार दिले जात : या सेनेतील सैनिक सम्राटाचे अंगरक्षक म्हणून काम करत.

⑤ स्थायी सेना :- या सेनेचे नेतृत्व स्वतः राजा करी. सम्राटाचे पूर्ण नियंत्रण व आधिपत्य या सेनेवर होते.

Scanned with OKEN Scanner

* लष्कराचे प्रमुख पाच विभाग:-

१ घोडदळ - २ पायदळ - ३ हत्तीदळ - ४ तोफखाना - ५ आरमार

---

* अकबर कालीन मनसबदारी पद्धती:- ०

मनसब याचा अर्थ पद किंवा दर्जा होतो.

मनसबदार म्हणजे ~~[illegible]~~ मुलकी व लष्करी सनदी अधिकारी.

मनसबदारी पद्धतीचे स्वरूप अशाप्रकारे आपणास होते.

* मनसबदारी पद्धतीचे वैशिष्ट्ये:-

मनसबदारात तीन श्रेणी ठरवल्या होत्या -

१ १०० - ४०० सैन्य बाळगणारा अधिकारी मनसबदार असत.

२ ५०० ते - २५०० सैन्य बाळगणारा - अधिकारी उमराव मानला जाई.

३ २५०० ते १०,००० सैन्य बाळगणाऱ्यास उमराव व अकबर मानला जाई.

४ ~~[illegible]~~ संपूर्ण लष्करी व मुलकी व्यवस्थेतील श्रेष्ठ व कनिष्ठ अधिकारी वर्ग हा "मनसबदार" म्हणून ओळखला जाई.

५ संपूर्ण मनसबदारांना व त्यांच्याकडे असणाऱ्या सैन्यास संपूर्ण वर्षाचा पगार दिला जाई.

	I	II	III
१ १० सैन्याच्या मनसबदार	१००	८२	७५ रु.
२ १००० " "	८२००	८१००	८००० रु.
३ ५००० " "	३०,०००	२९,०००	२८,००० रु.

६ अकबराच्या श्रेष्ठ ज्येष्ठ पुत्रास १०,००० सैन्याचा मनसबदार बनवले होते, तो केवळ ८ वर्षांचा असताना -

७ औरंगजेब याचा मुलगा - शहाआलम याला तर ५० हजारी मनसब होती त्याचे वार्षिक उत्पन्न २ कोटी होते. (तत्कालीन मनूची लिहितो)

८ आश्चर्य मनसबदारांच्या श्रेष्ठ सरदारांच्या व ~~[illegible]~~ राजपूतांच्या वाट्याला येत असे.

* मनसबदारी पद्धतीचे गुण:-

१ अकबरकालीन मनसबदारी सुलतानकालीन जहागीरदारी पेक्षा अधिक श्रेष्ठ व सुधारीत होती.

Scanned with OKEN Scanner

* अकबराचे दक्षिण धोरण :- 1591

① खानदेश ② अहमदनगर ③ विजापूर ④ गोवळकोंडा - वऱ्हाड (विदर्भ) यांच्याकडे शिष्टमंडळ पाठवले. व मांडलिकत्व स्विकारण्यास विचारले. त्यापैकी खानदेश राजा - अलिखानने " मांडलिकत्व स्वीकारण्याची तयारी दर्शविली.

① अहमदनगर स्वारी:- चांदबीबी प्रतिकार कुतुबशाही 1595-1600
अकबराने राजपूत मुराद व खान अब्दुल रहीम खान - ' यांच्या नेतृत्वाखाली दक्षिणेस मोहिम पाठवली. 1594 मध्ये अहमदनगर सुलतान बुऱ्हाण-मुल्क मृत्यू झाल्यानंतर 1595 साली, त्याचा मुलगा इब्राहिम अहमदनगरचा सुलतान झाला. पण तो देखील मरण पावला - त्यानंतर विजापूर अली आदिलशहाची पत्नी चांदबीबी होते.

* अकबराच्या प्रशासनव्यवस्थेचे ठळक वैशिष्ट्ये लिहा :-

① केंद्रिय मध्यवर्ती प्रशासन: ② प्रांतीय प्रशासन
③ जिल्हा प्रशासन (सरकार) ④ तालुका प्रशासन (~~[illegible]~~ परगणा)
⑤ ग्राम प्रशासन.

① केंद्रिय प्रशासनव्यवस्था:-
(अ) सम्राट:- सम्राट अकबर हा केंद्रिय प्रशासन व्यवस्थेचा प्रमुख होता. त्यांची सत्ता ही अनियंत्रित होती. त्यांच्या सत्तेवर कोणाचेही नियंत्रण नव्हते, अकबर हा अनियंत्रित सम्राट असला तरी त्याने सत्तेचा गैरवापर केला नाही. तो स्वतःहास ~~[illegible]~~ 'पृथ्वीवरील ईश्वराची सावली समजत असे. (ईश्वराचा प्रतिनिधी होय) सम्राट अकबराच्या हाती सर्व सत्ता किंवा अधिकार एकवटलेले होते. साम्राज्यातील मुलकी-लष्करी-सर्वोच्चपद, आणि इतर - मंत्री - यांच्या नेमणुका स्वतः हा. तसेच अकबर हाच कायदेमंडळ - कार्यकारीमंडळ - न्यायमंडळ या तिन्ही शाखांचा तो प्रमुख होता -

Scanned with OKEN Scanner

राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी (अकबराने) अनेक मंत्रीमंडळ होते. दैनंदिन कारभारात मंत्र्यांना स्वातंत्र्य असले तरी — (मोठ्या) प्रश्नांच्या महत्त्वाच्या गोष्टीविषयी स्वतंत्र पणे निर्णय घेण्याचा अधिकार नव्हता. दोन्ही मंत्री हे बादशहाचे नोकर होते. बादशहाची मर्जी सांभाळून आपले मंत्रीपद टिकवणे. असा मराठा (आजच्या प्रमाणे). योग्य कामांसाठी होत असे.

मंत्री व मंत्रालय :

1. प्रधानमंत्री, वजीर - ~~दिवाण~~ (बैरामखान)
2. दिवाण (अर्थमंत्री)
3. मीर बक्षी (युद्धमंत्री) सुलतान/लष्करी - सरकाराची नोंद घेणे.
4. सद्र-उस-सदूर - (धर्मादाय मंत्री) शिक्षण संस्था, कलावंत, विद्वानांना राजाश्रय देणे.
5. काजी-उल-कुजात (न्यायमंत्री) खटल्यांचा निकाल, न्यायाधीश नेमणूक करणे.
6. दरोगा-ए-डाकचौकी - (पत्रव्यवहार, गुप्तहेर विभाग) दिवाणी व फौजदारी करणे -
7. मीर आतिश - (तोफखाना प्रमुख)
8. खान-ए-सामा -

* मोगल प्रशासन : * १५ सुभ्यात साम्राज्य विभागले.

* १ आग्रा	* काबुल	* वऱ्हाड
२ अहमदाबाद	लाहोर	खानदेश
३ दिल्ली	माळवा	अहमदनगर
४ बिहार	मुलतान	अलाहाबाद
५ अवध	अजमेर	बंगाल

Scanned with OKEN Scanner

* अकबराचे वायव्य सीमा धोरण:-

* ① काबूलवर वर्चस्व :- • काबूल राज्याचा अकबराचा सावत्र भाऊ (मिर्झा मु. हकिम) होता. तेव्हा अकबराने मानसिंग यास सैन्य देऊन काबूलकडे पाठवले. त्याने काबूल 1585 मध्ये साम्राज्यात विलीन केले.
व्हिन्सेंट स्मिथ म्हणतो " काबूल मोहिम यशस्वी झाल्यामुळे त्याचा विजय अतिशय महत्त्वाचा ठरतो."

* ② काश्मीरवर वर्चस्व :- काश्मीरवर युसुफखानचे वर्चस्व होते. तेथे अकबराने कासिमखान- भगवानदास यांना काश्मीर जिंकण्यास पाठवले. त्यांनी 1586 ला काश्मीर अकबराच्या साम्राज्यात विलीन झाला.

* ③ सिंधवर वर्चस्व :- 1590 मध्ये अब्दुलरहीम यांची नेमणूक केली. तेव्हा सिंध शासक "मिर्झा जानी बेग" याने मांडलिकत्व स्विकारले.

* ④ बलुचिस्तानवर ताबा :- "बलुच प्रदेश" स्वतंत्र राज्याचे होते अकबराने "मीर मासूम" यास बलुचिस्तान मोहिमेवर पाठवले. सिबीचा किल्ला, मकरान प्रदेश जिंकला. ते साम्राज्यात 1595 मध्ये विलीन केले.

⑤ कंदहारचा विजय:- 1595 व्यापारी, राजकीय दृष्ट्या आर्थिकतेने कंदहार महत्त्वाचे केंद्र होते. कंदहार किल्ला देखील महत्त्वाचा होता. हा किल्ला पर्शियाच्या ताब्यात होता. (मुजफ्फर- हुसेन मिर्झा) हा राज्यपाल होता. अकबराने सरदार शहाबेग यास कंदहार मोहिमेवर पाठवले, तेव्हा मिर्झाने लढून मोगलांच्या ताब्यात दिला. 5000 मनसब दिली व संभलची जहागीरी दिली.

* राजस्थानवरील स्वाऱ्या:-

① गोंडवना जिंकले :- राज्यविस्तारासाठी व साम्राज्यात राणी दुर्गावतीचा अंत (1564) गोंडवन या राज्यात 70 मोठे शहरे, हजार खेडी होती. चौरागड हे राजधानीचे ठिकाण होते. गोंडवन भौगोलिक परिस्थिती मुळे दिल्ली सुलतानांना माळवा- बिहार- बंगाल हे कधी जिंकता आले नाही.

Scanned with OKEN Scanner

अकबराने गोंडवन जिंकण्यासाठी अलाहाबादच्या सुभेदार असफखान याला 50,000 फौज देऊन धाडले. राणी दुर्गावतीने लढा दिला. शत्रूने दुर्गावतीचा पुत्र मारला व दुर्गावतीला जखम झाली. व तीने आत्महत्या केली. ही साम्राज्य विस्तार प्रवृत्ती / लूट होती - वि. ए. स्मिथ.

② मेवाडवर स्वारी: 1568 चित्तोड वेढा चार महिने देऊन तो जिंकता येईना. तेव्हा किल्लेदार जयमल राठोड हा रजपूत किल्लेदार मारला गेल्याने रजपूतांचे मनोधैर्य खचले व 1568 साली चित्तोड अकबराच्या ताब्यात गेले. या युद्धात 30,000 रजपूत मृत्यू पावले. असे अबुल-फजलने लिहीले.

③ रणथंबोरचा विजय: 1568 सुरजनमल हाडा अकबरास शरण आले. व ते साम्राज्यात विलीन करून सुरजनमल हाडा - अकबरदरबारी नोकरी पत्करली.

④ कालिंजरचा विजय: किल्लेदार - रामचंद्रदेव असे होते. हा किल्ला दीड-महिना प्रतिकार केल्यानंतर, अकबराच्या प्रचंड सैन्यासोबत वेढा देणे व्यर्थ आहे समजून अकबरासमोर शरणागती पत्करली. हा किल्ला लढाई न होताच साम्राज्यात विलीन केला. डॉ. यदुनाथ सरकार" म्हणतो शेरशहासही हार न देणारा हा किल्ला अकबराच्या लष्कर ताब्यात आल्यामुळे या भागात अधिकार प्रस्थापित झाला. साम्राज्य विस्तार मार्गातील महत्त्वाचा टप्पा अकबराने किल्ला जिंकला.

⑤ जोधपूर - बिकानेर - जैसलमेर येथील रजपूत अकबराचे मांडलिकत्व स्वीकारतात.

① राजा जोधपूर मालदेव - ② बिकानेर राजा - राव कल्याणमल - मुलगा रायसिंह त्यांनी मुलगी अकबरास दिली. ③ जैसलमेरचा राजा रावळ हरराय यांनी देखील मांडलिकत्व स्विकारून आपल्या मुलीचे लग्न स्वीकारले.

1570 च्या अखेर उदेपूरचा राणा सोडल्यास बाकी सर्व राजे अकबरास शरण आले.

Scanned with OKEN Scanner

मनसबदारी पद्धतीचे गुण :-

① अकबर कालीन मनसबदारी सुलतानशाहीतील जहागिरदारी व्यवस्थेपेक्षा - अधिक योग्य व सुधारित होती.

② मनसबदारांची मनसब सम्राटाच्या मर्जीवर होती. त्यामुळे सम्राटास एकनिष्ठ राहात. मनसबदार हेच मोगल साम्राज्याचे आधारस्तंभ बनले होते.

③ मनसबदारी मध्ये कर्तबगार व लायक पात्र व्यक्तींनाच पद मिळत होते.

④ मनसबदारी पद्धतीमुळे अकबराला संपूर्ण भारतात मोगल सत्तेचे वर्चस्व निर्माण करता आले.

⑤ मनसबदारीमुळे मोगल सैन्यात सामर्थ्यात वाढ झाली होती. व त्यामुळे साम्राज्य स्थिर व बळकट बनण्यास मदत झाली.

⑥

* मनसबदारी पद्धतीचे दोष:-

① लष्करी संख्या निश्चित समजत नसे.

② तोफखान्याकडे दुर्लक्ष ③ नौदलाकडे दुर्लक्ष -

④ मनसबदारीतील भ्रष्टाचार व शासनाची फसवणूक

⑤ मोगल शक्तीचा नाश - ऱ्हास झाला.

⑥ मनसबदारांची विलासी वृत्ती

⑦ मनसबदारांचे लष्कर अकार्यक्षम होते.

⑧ सैन्यात एकनिष्ठपणा राहीला नाही.

⑨ मनसबदारी पद्धत अत्यंत खर्चिक होती.

Scanned with OKEN Scanner

अकबरकालीन नवरत्नदरबार :-

1. अब्दुल रहीम खान-इ-खान :- हा बैरामखानचा पुत्र होता. तो कवी, लेखक होता. अरबी, फारसी, हिंदी शिक्षण मिळाले. "बाबरनामा" याचे लिखित तुर्कीमध्ये होते. ते फारसीमध्ये भाषांतराचे कार्य खान-इ-खान ने केले. त्यांच्या गुणांमुळे अकबराने "खानखाना" पदवी दिली होती.

2. अबुल फजल :- 1550 मध्ये आग्रा येथे जन्म. साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान यामध्ये तो पारंगत होता. पहिल्या प्रतीचा लेखक, विद्वान, विचारवंत, वादविवादकर्त्यांत त्याच्या तोडीचे कोणीही नसत. त्याने "अकबरनामा" व "आईने अकबरी" हे दोन ग्रंथ 13 वर्षांत परिश्रमातून निर्माण केलेली आहेत.

- 1602 मध्ये वीरसिंह बुंदेले कडून त्याचा खून झाला. "हिमेतीखान व कुशीचा सागर नाहीसा झाला - ज्ञानाचा दीप ज्याच्या नाहीसा झाला - उत्कृष्ट संभाषणांची गंगाच आता आटून गेली.

3. अबुल फैजी :- शेख मुबारक या प्रसिद्ध विचारवंताचा तो मुलगा होता.
- कवी, गणित, आशा क्षेत्रांत तो अकबर दरबारात दाखल झाला.
- अकबराने नेमलेल्या ग्रंथ संपदा मंडळाचा तो अध्यक्ष होता.
- महाभारताच्या फारसी अनुवादाचे काम त्याने केले.
- हिंदू वाङ्मयाचा व दर्शनांचा काळजीपूर्वक अभ्यास करणारा पहिला मुसलमान.
- बदायूनीच्या मते फैजीने 102 ग्रंथ लिहिले.

4. तानसेन :- 1562 मध्ये अकबरदरबारी आला.
- तानसेनने 10-12 रागांचा शोध लावला.
- तानसेन संगीतकार व गायक होता. त्यांचे नाव रामतनु पांडे होते. तो ब्राह्मण कुटुंबात जन्मास आला.
- ग्वाल्हेरच्या राजा विक्रमसिंह तोमर याने त्याचे गायन ऐकून त्यास तानसेन ही पदवी दिली.
- रीवा नरेश रामचंद्र यांच्या दरबारी तो गायक म्हणून काम केले.
- पुढे अकबराने त्यांची कमाल कीर्ती ऐकून आपल्या दरबारी बोलवले. व तो 1589 मध्ये मृत्यू पावला (आग्रा)

Scanned with OKEN Scanner

(A) अकबराचे मूल्यांकन :-

1. थोर साम्राज्य निर्माता
2. कुशल राज्यकारभार व मुत्सद्दी व्यक्ती
3. साधी राहाणी : 4. अकबराच्या आर्थिक नीति व सुधारणा
5. कुशल लढवय्या व सेनापती
6. उदार व प्रशासक 7. विद्याप्रेमी सम्राट
8. धर्मसहिष्णू सम्राट 9. कलाप्रेमी सम्राट
9. विद्वानांचा आश्रयदाता 10. राष्ट्रीय सम्राट
11. हिंदू मुस्लिम ऐक्याचा पुरस्कर्ता

* इतिहासकारांची मते :- 1. ब्रिटिश इतिहासकार - व्हिन्सेंट स्मिथ
" अकबराने जन्मतःच नेतृत्वाचे गुण होते ... एक थोर सम्राट म्हणून आपणास त्याचा गौरव करावा लागेल
" 16 व्या शतकातील जगाच्या इतिहास पाहिला तर या शतकात मोठमोठे सम्राट होऊन गेले, उदा. इंग्लंड पहिली राणी एलिझाबेथ, फ्रान्सचा सम्राट 4 था हेन्री, इराणचा राजा पहिला अब्बास, या सर्वांची तुलना करता - अकबर हा अनेक बाबतीत श्रेष्ठ होता.

2. डॉ. के. एम. पणिक्कर :- " अकबराने आपल्या मागून येणाऱ्या शासकांना तीन गोष्टींचा वारसा दिला आहे." त्यापैकी पहिली गोष्ट म्हणजे राष्ट्रराज्याची निर्मिती, हिंदूशी सलोख्याचे धोरण - आधुनिक प्रशासनाचा भारताचे एकीकरण."

3. एडवर्ड्स व गॅरेट "म्हणतात" जवळजवळ 50 वर्षांच्या शासनकाळात अकबराने अशा साम्राज्याची स्थापना केली, जे अतिशय बलसंपन्न साम्राज्याबरोबर स्पर्धा करू शकेल. त्यामुळे पुढील 100 वर्षांत भारतात या साम्राज्याला कोणी आव्हान दिले नाही."

4. डॉ. ईश्वरीप्रसाद :- " बुद्धी व चारित्र्य या बाबतीत अकबर आपल्या समकालीन शासकांमध्ये निःसंशय श्रेष्ठ होता."

Scanned with OKEN Scanner